

ՋԱՎԱԽՔԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Պատմական Հայաստանի տեղանունների ուսումնասիրության խնդիրը ղուտ գիտական նշանակությունից զատ, ունի նաև քաղաքական մեծ կարեւորություն: Ցանկացած պատմաաշխարհագրական տարածաշրջանի պատմության, սուսկ ևս նրա վաղնջական շրջանի Հետազոտության Համար տեղանունները Հսկայական նյութ են պարունակում: Այդ տեսանկյունից Հասկապես կարեւորվում է պատմասոցագրական այն տարածքների տեղանունների ուսումնասիրությունը, որոնք պատմագրության մեջ լուրջ վեճերի, այդ թվում՝ քաղաքական տարակարծությունների տեղիք են տալիս: Մասնավորապես խոսքը վերաբերում է մեր կորուսյալ Հայրենիքին՝ Արևմտյան Հայաստանին, ինչպեսև Արցախին ու Ջավախքին:

Տեղանվանաբանական պրպտումների սրդյունքում Հնարավոր է դառնում վեր Հանել տվյալ տարածքի ժողովրդագրական պատկերը, նրանում ստեղծված պատմամշակութային դաշտի էթնիկ կրողի ինքնությունը, ժամանակի ընթացքում տեղի ունեցած էթնոկրոնական գործընթացների միտումները և բազմաթիվ այլ Հիմնախնդիրներ: Նման բացահայտումների մղումով էլ վերջին տարիներին նկատվում է Հետաքրքրության որոշակի աճ տեղանվանաբանական բնույթի Հետազոտությունների նկատմամբ: Այդ բացը լրացնելու մտահոգությամբ փորձենք քննության առնել նաև Ջավախքի ժամանակագրական հերթականությամբ Հիշատակվող մի խումբ տեղանունների խնդիրը:

Մեծ Հայքի թագավորության 15 նահանգներից (աշխարհներ) տասներեքերորդի՝ Գուգարքի գավառներից Ջավախքը Հիշատակվում է ութերորդը: Այն ընկած էր նահանգի կենտրոնական մասում և զբաղեցնում էր գլխավորապես Համսնուն սարահարթի (Ախալքալաքի սարավանդ, Ջավախքի լեռնադաշտ) ու վերջինս շրջափակող լեռնակազմությունների տարածքը, Հյուսիսից սահմանակից էր Թուրքի (Թրիալեթ), Հյուսիս-արևելքից՝ Սամսարի, արևելքից՝ Ջավախքի լեռներին (Կեչուտի, Մթին), իսկ հարավ-արևելքում՝ Ախալքալաքի սարավանդի շարունակությունը կազմող Աշոցքի սարահարթին, հարավ-արևմուտքում՝ Եղնախողի (Չլգրի) լեռներին:

«Ջավախք» անունինի մասին պատմագրություն մեջ հայտնվել են տարրեր անսակետներ: Ըստ վրաց «Քարթլիս Յիսոփրեբայի» (Քարթլիի տարեգրությունը, նաև Քարթլիի կյանքը) մատենագիր Լեոնտի Մրովելու՝ Կուրի դաշտավայրը, Փոցխով դեռի շրջատարածքը (պատմական Սամցխե գավառ, այժմ՝ Ախալցխա) և հարակից այլ հողեր ժառանգություն են հասել վրացիների նախահայր Քարթլոսի թոռանը՝ Ջավախոսին, Սցխեթոսի որդուն: Ջավախոսի անունից էլ երկրամասը կոչվել է Ջավախք, վրացերեն՝ Ջավախեթի: Ըստ մեկ այլ ավանդապատմի՝ այդ անունը երկրամասին տրվել է առասպելական Ջավախ իշխանի պատվին¹: Սակայն այս «հիմնավորումներն» իրավամբ համարելով առասպելական և խիստ պարզունակ՝ հետագայի ուսումնասիրողներից շատերը փորձել են գտնել ուրիշ բացատրություններ: Ոմանք, հաշվի առնելով Ջավախքում ցրտադիմացկուն հացադգիններ աճեցնելու համար բարենպաստ կլիմայական պայմանները, նրա անունը կապում են վրացերեն *ჭვავჭვი* (ճվավի)՝ տարեկան (աշորա) բառի հետ:²

Ջավախք տեղանունը, ինչպես երևում է ուրարտական (Վանի թագավորություն) արձանագրություններից, մ. թ. ա. IX դարի վերջից Հայկական լեռնաշխարհի Հյուսիսում հիշատակվող Ջաբախա կամ Ջաբախյան երկրի անվան տառադարձված տարբերակն է՝ Ջաբախա-Ջաբախա-Ջավախա-Ջավախք:³ Բանասեր Վահան Սարգսյանն իր «Ջավախք տեղանվան ծագումը» գրքույկում լեզվաբանական նյութերի վերլուծության, հայ-բասկական լեզվական առնչությունների հնաազդուտու-

¹ Ростомов И. П., Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. 25, Тифлис, 1898, с.2.

² Ի դեպ, Շոպենը *ჭვავჭვი* (ճվավի) բառը ռուսերեն տառադարձմամբ կարդացել է ջավի և սխավմամբ թարգմանել գարի. Մինչդեռ գարին վրացերենում կլինի *ჭვინ* (քեռի): Այնպես որ Շոպենի պարագայում Ջավախքի անունը շինծու ջավա բառից բխեցնելու մարկածը (տես Լալայան Ե., Երկեր, հ. 1, Ե., 1983, էջ 35) լիովին գուրկ է գիտական հիմքից:

³ Կարագեոգյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, հ. 1, գիրք 1, Ե., 1998, էջ 94, 132, 195, 203–204 և Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 431: Նիկողայոս Ադոնցը փորձել է Ջավախք տեղանունը նույնացնել ոչ թե ուրարտական Ջաբախա, այլ Դիաուխի (Դայա, Տայբ) տեղանվան հետ (Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972, հմմտ. Սարգսյան Վ., Ջավախք տեղանվան ծագումը, Ե., 1999, էջ 6):

գալիս Սև ծովի ափերը: Նշանակում է, որ այն պնդումները, թե վերոհիշյալ բնակավայրերի անունները կապված են ոչ հնդեվրոպական արմատների հետ, իրականում զուրկ են գիտական հիմքից:

Զավախքում դեռևս Բ.ա. II դարում հիշատակվող հնդեվրոպական հնադույն տեղանուններից է Ծունդան, որը ծագում է ծնունդ բառից: Պատահական չէ, որ այս բնակավայրը, որն ընկած էր Կուրի ձորում, երկար ժամանակ եղել է գավառի քաղաքական ու տնտեսական կենտրոնը: Նրան, ըստ վրաց պատմիչ Լեոնտի Մրովելու՝ հայերը կոչել են հայկական ևս մեկ անունով՝ Քաջատուն:⁸

Զավախքի տեղանուններից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Վարձիա՝ հայտնի քարանձավային քաղաքի (այրաքաղաքի) անունը, որը վրացական գրականության մեջ հաճախ ստուգաբանվում է խիստ պարզունակ տարբերակով՝ հայկական աղբյուրների նյութերի անտեսմամբ:⁹ Այսպես. IV դարի սկզբին՝ հայոց և վրաց քրիստոնեական դարձի շրջանում Գուգարաց աշխարհը Զավախքի հետ միասին շարունակում էր մնալ հայկական թագավորության սահմանակալ ուժեղ վարչամիավորներից՝ բղեչխություններից մեկը: Նրա տիրակալ բգեչխը, որին անվանում էին «մյուս բղեչխ», առանձնակի դիրք ու ազդեցություն ուներ հայոց արքունիքում: Հատկանշական է, որ նա այն 16 մեծամեծների թվում էր, որոնք Տրդատ III Մեծի հրամանով Գրիգորին՝ հայոց ապագա առաջին կաթողիկոսին ուղեկցել են Կեսարիա՝ այնտեղ վերջինիս ձեռնադրության նպատակով:¹⁰ Իր հերթին բղեչխն ուներ ենթակա վասալներ, որոնց մեջ առանձնանում էին Զավախքի Վարձավունի նախարարները: Վարձավունիները III, IV դդ. պահպանում էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը: «Գահնամակում» նրանք 70 նախարարների մեջ հիշատակվում են 23-րդը: Պատերազմի ժամանակ

⁸ Պատմության ցուցանիշներ, Լ. I, տ. 1, 1955, թ. 44. Զավախքի հարևանությամբ ընկած Արտահանը վրացական աղբյուրներում հիշատակվում է Քաջաց քաղաք (ქაჯაქა), (տես նույն տեղում, էջ 10, 23):

⁹ Վրացիների շրջանում ժողովրդաառասպելական ստուգաբանությամբ Վարձիայի անունը բխեցնում են ջահ (վառ) ես եմ և ձա (ծիա)՝ հորեղբայր կամ քեռի բառերից, այսինքն՝ «ես քո քեռին եմ» բառակապակցությունից, որ հեռու է գիտական բացատրություն լինելուց:

¹⁰ Ազաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1983, էջ 447:

Հայաստանի չորս զորավարություններից Արևելյան ուղղության զորքերի մեջ նրանք ունեցել են 200 զինվոր։¹¹

Ըստ Ղևոնդ Ալիշանի Զավախքի մեջ մանուկ այս երկրամասը Հայտնի է եղել նաև Վարձունիք և Վերձատունիք անուններով։ Այնտեղ, ըստ ավանդության, գտնվել է ուրբ Մեսրոպի ձեռքով դրված Վարձունյաց խաչը։¹² Ղ.Ալիշանի վերջին պնդման համար Հավանաբար Հիմք է ծառայել Վարդան Բարձրբերդցի պատմիչի գրի առած մի ավանդապատում, որի համաձայն «Ի Դպրսականից տարան զխաչն, որ յանուն սուրբ Աստուածածին, որ արդ Վարձիոյ կոչի՝ յայնժամ Ճոնեացն կոչիւր»։ Այդ ամենահզոր, հիվանդություններ բուժող խաչը, որ «է սրբոյն Մեսրոպրայ ակրհնեալ և կամ Բարսղի սրբոյն Ճոնին և ունի գիր Հայերէն յաջ թիւն»։¹³ Այսպիսով, X-XI դարերի Վարձիաքաղաքի անունը ծագել է Գուգարաց ղեկավարության Վարձավունի նախարարական տան և Վարձունիք տեղանունից, որոնց վերաբերյալ առաջին հիշատակումները վերաբերում են առնվազն IV դարին։¹⁴

Ծունդայի դերի ժամանակավոր թուլացումից հետո Զավախքի Հոգևոր կենտրոնը գառնում է Զրեսկ ավանը։ Այս տեղանվան հարցում պարզություն մտցնելու խնդրում, օգնության է գալիս Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցու մի վկայությունը, որն ավելի մանրամասն տարբերակով Հանդիպում ենք նաև Ատեփանոս Օրբելյանի մոտ։ Այդ հաղորդումն առ այսօր պատմագրության մեջ ուշադրությունից դուրս է մնացել կամ սխալ մեկնաբանություն է ստացել։ Ըստ Դրասխանակերտցու՝ նշանավոր Մաքենացիների (նաև՝ Մեքենացիների) միաբանության տրոհումից հետո, նրա միաբանների մի մասը Սողոմոն «...Հայրն Հարանց Հասարակ բաժնիւ կրօնաւորական դասուն երթեալ

¹¹ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Ե. 1987, էջ 282, 294, հմմտ.՝ Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 424-425։

¹² Ղևոնդ Ալիշան, Նշմարք հայկականք, պր. 1, անթվական, էջ 15, հմմտ. Լալայան Ե., երկեր, հ.1, էջ 43-44։

¹³ Մեծիմ Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ Պատմութիւն Տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 96-97։

¹⁴ Վարձիա անունից Զավախքում և շրջակա գավառներում երկար ժամանակ տարածում է ունեցել Վարձել անձնանունը (տես ՅՄԴՄԽԻԳԻՆԻ յՈՂՈՅՈՅՈՍԻ ԸՈՂՈ ԸՈՂՈՅՈՂՈ, Մոսկ. 2, օմ., 1941)։

բնակէր ՚ի Զրեակ որ ՚ի Շիրակ գաւառի»:¹⁵ Ստեփանոս Օրբելյանի տարրերակով՝ 727 թ. պարտության մատնելով արար զորավար Մրվանին, Ատրասպատականում ճանաչված պարսիկ Բաբանը (խուրրամյան շարժման առաջնորդ Բաբեկը – Ա.Մ.) իր Հերթին ավերածություններ է կատարում Բաղասական գավառում, իսկ Հաջորդ տարում Գեղարքունիքում կոտորում է 15 Հաջ. մարդ, կողոպտում ու քարուքանդ անում Մարինոցաց կամ Մաքենեցոց վանքը: Նախապես տեղեկանալով գալիք արհավիրքի մասին՝ վանքի հողեորականների մի մասը հեռանում է Ողվանք, մյուս մասը՝ Սողոմոն վանահոր առաջնորդությամբ, տեղափոխվում է Շիրակ և հաստատվում Սուրբ Զրեակի վտնքում, ուր Սողոմոնը դառնում է ճանաչված ճգնավոր:¹⁶

Այս Հաղորդման ուշադիր քննությունը համոզում է, որ եթե X դարի սկզբի Հեղինակ Դրասխանակերտցին թույլ է տալիս միայն տեղագրական բնույթի սխալ, ապա XIII դարի վերջի և XIV դարի սկզբի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը՝ իրենից 5-6 հարյուր տարի առաջվա վերոհիշյալ գեպքերի կապակցությամբ ոչ միայն կրկնում է նախորդի վրիպումը, այլև խճճվում ժամանակագրական բնույթի սխալների մեջ, որոնք սպրդել են նաև Հետագա ուսումնասիրողների՝ Մ. Օրմանյանի, Ղ. Այիշանի, Ն. Ակինյանի, Հր. Աճառյանի և այլոց ուշադրությունից: Վերջիններս, հավաստի համարելով Շիրակում Զրեակի վանք լինելու մասին պատմիչների հաղորդած տեղեկությունը, իրենց Հերթին այդ ոխալը թողել են գիտական շրջանառության մեջ:

Բանն այն է, որ մեքենացի վանականների տեղաշարժի մասին Հաղորդման մեջ, ավյտղ դեպքում՝ Ստեփանոս Օրբելյանը ճիշտ է նշել միայն նրանց շարժման ուղղությունը՝ դեպի Հյուսիս-արեւմուտք, դեպի Շիրակ, որտեղ էլ նա տեղագրել է Զրեակը: Մինչդեռ, Շիրակում Զրեակ անունով տեղանուն չկա: Բայց այն կա Հյուսիս-արեւմուտքից Շիրակին ու Արցախին սահմանակից Զավախք գավառում: Ի դեպ, վերջինս առ այսօր էլ գոյություն ունի Ախալքալաքի շրջանում Զրեակ կամ Զրես անունով:

¹⁵ Հովհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ. Բ. Թոսունյանի, Ե., 1996, էջ 114:

¹⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Ե., 1986, էջ 165-166:

երկրորդ վրիպումը, որ թույլ է տրված վերոհիշյալ հաղորդման մեջ, վերաբերում է ներկայացված դեպքի ժամանակին: Ա. Աբրահամյանը և ուրիշներ նկատել են, որ Առեփանոս Օրբելյանը IX դարի անցքերը վերադրել է VIII դարին՝ սխալվելով ճիշտ մեկ դար: Նշանակում է, Ջրեսկում հաստատվելու դեպքերը վերաբերում են ոչ թե 728, այլ՝ 828 թվականին: Այսպիսով, առնվազն IX դարից առաջ Ջավախքում եղել է հոգևոր կենտրոն՝ Ջրեսկ անունով: Այդ բնակավայրի, որպես Հայ առաքելական եկեղեցու հոգևոր կենտրոն լինելու օգտին են վկայում նաև այնտեղ գտնված խաչքարերը: Ուշագրավ է, որ Ջավախքում Հայտնի Հնագույն խաչքարը, որը վերաբերում է 1072 թ., նույնպես գտնված է Ջրեսկի տարածքից:¹⁷

Ջավախքի մասին պահպանված մի հիշատակություն վերաբերում է VI դարի երկրորդ կեսին և VII դարի սկզբին: Այդ ժամանակ ծագած Հայ-վրացական դավանաբանական վեճերի առնչությամբ Ուխտանեսս պատմիչը գրում է, որ վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսը, որը 607-608 թթ. վրաց եկեղեցին հանեց Հայ Առաքելական եկեղեցու ենթակայությանից՝ նախընտրելով քաղկեդոնականությունը, ծնվել էր Ջավախքի Սկուտրի գյուղում: «Սա էր աշխարհաւ և աղղաւ ի Վրաց՝ ի գաւառէ Ջաւախաց՝ ի գեղջէ՝ որ կոչի Սկուտրի»:¹⁸ Որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ Սկուտրին Ջավախքի Կոթելիա գյուղն է: Ըստ այս տեսակետի, որը բավական համոզիչ է թվում, պարզվում է, որ Կոթելիան երկրամասում հիշատակվող Հնագույն բնակավայրերից է:

IX դարի 40-ական թթ. Ջավախքի և նրա Հնագույն ու Հայանուն գյուղերից մեկի՝ Խոզաբլրի մասին հիշատակում է Ասողիկ պատմիչը: «ՅՄԶ (841- Ա.Մ.) թուականին Խալթ իպն Եզիտ Հայոց ամիրայ, - գրում է նա, - եկն ե. Հանց բազմութեամբ ի Վիրս. և մեռաւ ի Ջաւախս, ի գիւղն որ կոչի Խոզաբլր»:¹⁹ Խոզաբլրը գտնվել է Ջավախքի Հարավում, համանուն լճի ափին, Կարծախ գյուղից ոչ հեռու: Այժմ

¹⁷ Կարապետյան Ա., Ջավախքի խաչքարերը, Ե., 1995, էջ 7:

¹⁸ Ուխտանեսս, Պատմութիւն բաժանման վրաց ի հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 3-4, հմմտ.՝ շեփանջի, օկտորոն Գաթապալոյս յարտաքցելոյ Լիւթեթագան, Լիւթեթրո լիւթեթրո յարտաքցելո տաղմանոն Եւ Գաթապալոյս Գաթապալոյս Լիւթեթրո, տ. 1975, թ. 20.

¹⁹ Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106, հմմտ.՝ Քաջունի Ս., Աշխարհագրութիւն հին և նոր Հայաստանյայց, Վենետիկ, 1857, էջ 27:

նույն տեղում պահպանվում են գյուղի ավերակները: «Խոզարիր» անվան առաջին մասը կազմվում է «խոզ» բառարմատի հետ: Երկրորդը կարելի է հասկանալ բեր – բերել, կամ «բեր», տաս հազար, այսինքն՝ բազմահազար խոզերի վայր: Բայց ամենահավանականը «բույն» բառն է: Հետևաբար ճիշտ անունը պետք է լիներ Խոզաբուն: Գյուղի տեղանքն իրապես նպաստավոր է եղել խոզաբուծության համար: Խոզաբերի անունը հիշատակվում է նաև ավելի ուշ շրջանի աղբյուրներում:

Բագրատունյաց դարաշրջանում, տնտեսական կյանքի աշխուժացմանը զուգընթաց, վերականգնվում են հնագույն առևտրական ուղիները: Դրանցից մեկը, որ Դվինից տանում էր Թիֆլիս, անցնում էր Կոտա դյուղով: Յո.Մարկվարտի կարծիքով այդ երթուղին Կողբով, ապա Շիրակի վրայով հասնում էր Կոտ դյուղը, այնուհետև՝ ուղղվում Թիֆլիս: Գիտնականը Կոտը համարում է սահմանային կետ Հայաստանի և Վրաստանի միջև, բայց դժվարանում է նշել կոնկրետ տեղը:²⁰ Հ. Մանանդյանը, զարգացնելով Յո.Մարկվարտի միտքը, հիշյալ երթուղու շարունակվող հատվածը տեսնում է Զավախքում, ուր և տեղադրում է Կոտ դյուղը՝ տրամաբանորեն այն նույնացնելով վերոհիշյալ Կոտելիա (Կոթելիա, Սկուարի) գյուղի հետ:²¹

988 թ. Տայքի Դավիթ կուրապաղատը և վրաց Բագրատ թագավորը աբխազների դեմ պայքարում օգնության խնդրանքով դիմում են Հայոց Բագրատունյաց թագավոր Սմբատ Բ Տիեզերակալին (977–990): Սմբատն իր եղբոր՝ Գագիկի հետ, Հայոց բանակով, իսկ Կարսի Աղաս թագավորն՝ իր թիկնապահ գնդով, շարժվում են դեպի Հյուսիս «... ի գաւառն Զաւախաց. և բանակին ի գիւղն, որ կոչի Դլիվեկն»:²² Ամենայն հավանականությամբ Դլիվեկ գյուղը ներկայիս Դիլիֆ (Դիլիվ) գյուղն է՝ այժմյան Նինոծմինդայի շրջանում:

XI դարի վրաց հեղինակ Եփիմոս Երուսաղեմցին հիշատակում է հաջորդ մնակավայրը՝ Ղրտիլա գյուղը, որտեղ 1046 թ. իր և Հայոց Սոսթենես վարդապետ Մարմաշենցու միջև տեղի է ունեցել Հայ-վրացական բանավեճ: Ուսումնասիրողներից ոմանք Ղրտիլան տեղադրում

²⁰ Markwart J., Das Itinerer von Artaxata nach Armastica. Wien. 1920, S. 55–57.

²¹ Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Բ, էջ 348–349, հ. Զ, Ե., 1985, էջ 184:

²² Ստեփանոս Տարոմեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, էջ 252:

են Ջավախքում՝ այն նույնացնելով Իխտիլա գյուղի հետ:²³ Այդ մոտեցումը թվում է բավականաչափ տրամաբանական: Բանն այն է, որ իրոք, Ջավախքն այդ ժամանակաշրջանում վերածվել էր ոչ միայն Հայ-վրացական դավանական, այլև, վրացական բնակչության ներհուսքի ուժեղացումով պայմանավորված, նաև՝ էթնիկական բուռն տեղաշարժերի թատերաբեմ և կարող էր նրա գյուղերից մեկը իսկասպես դառնալ նմանօրինակ բանավեճի վայր:

XI դ. առաջին կեսին վրաց Բագրատունիները շարունակում են պաշտպանական կառույցների ուղեգծման աշխատանքները Ջավախքում և Հյուսիսային Հայաստանի այլ գավառներում: Բագրատ Գ-ն կառուցապատում ու ամրացնում է գավառի բնակավայրերից մեկը և կոչում նոր Քաղաք, վրացերեն՝ Ախալքալաք *ახალქალაქი* (ախալի)՝ նոր, *ქალაქი* (քաղաքի)՝ քաղաք: Բագրատ Գ-ն 1044-1047 թթ. Լիպարիտ Օրբելյանի դեմ պատերազմի ժամանակ Թաթարվան դետի և նրա ձախակողմյան Քառասնադրյուր վտակի գոյացրած թերակղզու վրա կառուցում է Ախալքալաքի բերդը: Ախալքալաքը փոխարինում է Մուղային:

Ուշագրավ է, որ առաջին Հայացքից վրացանուն թվացող այս տեղանունը Հայկական աղբյուրներում Հիմնականում շարունակում է Հիշատակվել այլ, նաև բացառապես Հայկական տարբերակներով: Այսպես, 1064 թ. Հայաստանն ու Վրաստանը ենթարկվում են սելջուկյան Հերթական ասպատակություններին: Այդ թվականին սուլթան Ալփ-Արսլանը, ի թիվս Անդրկովկասի շատ քաղաքների, գրավում է նաև Ախալքալաքը: Այս իրադարձության մասին Հատկապես Հարուստ ու արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում XII-XIV դարերի Հայկական աղբյուրները: Մատթեոս ՈւռՀայեցին գրում է. «...ե. իջեալ բանակեցաւ ի գաւառն, որ կոչի Ջաւախիս (Ջաւախս- Ա.Մ.) և պատերազմաւ մեծաւ պատեսոց զքաղաքն, որ կոչի Ալախ (Ախալ- Ա.Մ.) և ուժգին զօրութեամբն առաւ Ալախ քաղաքն. և առ Հասարակ զամենայն քաղաքն սրով կոտորեաց՝ զայր և զկին՝ անողորմ և զամենայն քահանայսն և զկրօնաւորսն և զիշխանսն սրափսողիսող արարեալ. յցաւ ամենայն քաղաքն արեամբ. և անհամար մսնկունս և աղջկունս տաւրան ի

²³ Վրաց աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, Կ. Ա, Երևան, 1934, էջ 106:

Պարսիկս ի զերուլթիւն, և գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ՝ ականց և մարգարտացն որ ոչ էր թիւ»։²⁴

Նույն դեպքի մասին պատմում են Սամուել Անեցին և Ստեփանոս Օրբելյանը։ Վերջինս, լինելով ավելի ուշ շրջանի Հեղինակ, ձեռքի տակ ունեցել է Սամուել Անեցու աշխատութիւնը և տառացիորեն կրկնել Ախալքալաքը գրավելու մասին պատմութիւնը, միայն այն տարբերութեամբ, որ այդ իրադարձութիւնը վերագրել է ոչ թե 1065 թ., ինչպես սխալմամբ կարծում է Անեցին, այլ 1064 թվականին։ Անին գրավելուց, նրա ընկալութեանը կոտորելուց ու գերեզմարելուց Հետո Այփ Արսլանը «էստ ե. զԱխալ քաղաք. և ի սոյն ամի Բագարատ զԿիւրիկէ կսգտ» և զՇամշուլգէ էստ»։²⁵

Վերոհիշյալի մասին Վարդան պատմիչի գրում է. Այփ-Արսլանը «...եկն դարձեալ Հարիւր Հաղարաւ, եւ առ զնոր քաղաք, զոր Վիրք Ախալ-քաղաք (ընդգծումն իմն է – Ա. Մ.) ասեն»։²⁶ Վերջին վկայութեան մեջ ուշադրութիւն է հրավիրում այն հանգամանքը, որ Ախալքալաքի մասին գործածվում է Նոր քաղաք հայկական ձևը, որին վրացիներն անվտնել են Ախալ քաղաք։ Կարևոր է, որ վերջին դեպքում էլ բառի վրացական յիշատակ (քաղաքի) ձևի փոխարեն, ինչպես Վարդանը, տյնպես էլ այլ Հեղինակներ բերում են հայկական քաղաք տարբերակը։ Միջնադարյան Հայ ժամանակագիրներից մեկը ևս գործածում է քաղաք բառը. «դարձեալ եկն ՃՌ (100000) -աւ առ զԱխալքաղաք (ընդգծումն իմն է – Ա. Մ.) և զ(Ս)ամշոյտլէ (Սամշվիլդե – Ա. Մ.) և զԱնի»։²⁷ Հետեւելով միջնադարյան պատմիչներին՝ Հետագայի Հայտնի պատմա-

²⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, աշխարհաբար քարգմանությունը և ծանոթագրությունները Զ. Բարթիկյանի, Ե., 1991, էջ 158:

²⁵ Ամնուլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 112, հմմտ. Ստեփաննոսի Օրբելեանի Ժամանակագրություն, Ե., 1942, էջ 18:

²⁶ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցույ Պատմութիւն Տիեզերական, էջ 136: Վարդան պատմիչի այդ վկայությունից հետևում է, որ հայերը քաղաքը կոչել են ոչ թե վրացական ձևով Ախալքալաք, այլ Նոր քաղաք: Փաստորեն նույն միտքը կա նաև Ուռհայեցու մոտ, որը գործածում է միայն Ախալ նոր տեղանունը: Չպետք է մոռանալ, որ Ախալ և քաղաք բառակապակցության մեջ վերջին բառը միայն վրացերենն է: քալաքը նաև հայկական քաղաք բառն է:

²⁷ Մանր Ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, Ե., 1956, էջ 133: Ախալքալաք հայկական ձևով այն հիշատակվում է նաև Մատեմադարանի թիվ 1737 ձեռագրում: Զմմտ. Մանր Ժամանակագրություններ, էջ 500:

բան Միքայել Չամչյանցը ևս Ախալքալաքի մասին գրում և իրեն Ախալ քաղաք.²⁸

Այսպիսով՝ վկայակոչված բոլոր Հիշատակումներում, բացի Ուռ-Հայեցուց և իրն ալ-Ասիրից, Ջավախքի կետրոնը անվանվում է Ախալ քաղաք, Հանգամանք, որը հուշում է բնակավայրի նախնական տարբերակի նոր քաղաք կամ Ախալքաղաք լինելու մասին: Մինչդեռ, վրաց Հեղինակներից Դևի Բերձենիշվիլին պնդում է, թե քաղաք ձևի ղործածությունը Հայկական աղբյուրներում թարգմանություն է վրացերենից: Ինչ վերաբերվում է Մատթեոս ՈւռՀայեցու կողմից Ախալի փոխարեն Ալախ, իսկ Ջավախքի (իմա՝ Ջավախքի – Ա. Մ.) փոխարեն՝ Ջալալխ սխալ տարբերակներ գործածելուն, ըստ Դ. Բերձենիշվիլու, անհերքելի փաստ է այն մասին, որ այդ երկրամասը անծանոթ ու խորթ է եղել Հայերին, այդ թվում՝ Հայ պատմիչին:²⁹ Այստեղից էլ Հետեություն է արվել, որ իբրեւ թե՛ ըրտ Հայ ժամանակագրի, Ջավախքը վրացական տարածք էր ե. Հայաբնակ չէր: Բայց տարօրինակ է, որ Հարգարժան պատմաբանը չի փորձում տալ այն Հարցի պատասխանը, թե ինչու՞ Ալփ Արսլանի կողմից Ախալքալաքի գրավման մասին «երկրամասին անծանոթ» Հայ պատմիչի վերոհիշյալ հաղորդումը, ինչպես ժամանակի, այնպես էլ Հետագայի Հայ, վրացի Հեղինակների հաղորդած տեղեկությունների մեջ, թերևս, ամենաընդարձակն ու արժանահավատն է: Ավելին՝ վերոհիշյալ հաղորդումների Հեղինակների մի մասն էլ օգտվել է ՈւռՀայեցուց և առանձին դեպքերում էլ ուղղակիորեն կրկնել նրան: Կասկած չկա, որ ՈւռՀայեցին պետք է ճշգրիտ իմանար ոչ միայն այդ իրադարձության մանրամասները, այլև Ջավախքի տեղանունները:

Ամեն դեպքում, Մատթեոս ՈւռՀայեցին իրագեկ կլինեի երկրամասի տեղանքին, քանի որ այդ ժամանակի վրաց իրականությունն ու

²⁸ Չամչեանց Մ., Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784, հ. Բ, Ե., 1984, էջ 997: Մարկվարտը և Սեն-Մարտենը Ալփ Արսլանի այս արշավանքի ժամանակ գրավված Միպետշահիր (Սալիտակ քաղաք) բնակավայրը, որը հիշատակում է արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը, նույնացնում են Ախալքալաքի հետ (տես Markwart J., Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. Wien, 1928. S. 39-40 և Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. Գ, Ե., 1977, էջ 60): Մանանդյանն ավելի տրամաբանական է համարում Ախալքալաքի նույնացումը վերոհիշյալ հեղինակի վկայակոչած մեկ այլ բնակավայրի՝ Մալլալի հետ:

²⁹ ბერძენიშვილი დ., ახალქალაქი ჯავახეთში, არქანუჯი, 1998, N 7, 28, 17, 57.

Հայ-վրացական առնչություններին ամենատեղյակ Հեղինակներից էր: Տեղանունների աղավաղումը պետք է համարել կամ ձեռագրի հետագա արտագրողների թույլ տված սխալի կամ հրատարակիչների կողմից ոչ ճիշտ ընթերցանություն հետեանք: Առաջին՝ Ալախ ձևում սխալ արտագրության հետևանքով կամ լ և խ հնչյունների տեղերն են փոխվել կամ, որ ավելի հավանական է, լ-ն, ինչպես հաճախ, տառադարձվել է խ-ի և զ-ի: Երկրորդ դեպքում՝ Ջալալխ, որ պետք է կարդացվեր Ջավալխ, լ-ն, որ չի եղել, հավանաբար ավելացվել է, կամ էլ զ-ի իմաստ է ունեցել (այսինքն՝ բտոր կարող էր լինել նաև Ջավալխս), իսկ խ-ն սխալմամբ կարդացվել է որպես ի՝ առանց վերջնամասնիկի: Այս թյուրիմացությունը նկատել են Ուոհայեցու աշխատության հրատարակիչները և որոշ հրատարակություններում գործածել են տեղանունների ճիշտ տարբերակները: Օրինակ՝ Ուոհայեցու ժամանակագրության 1898 և 1973 թվականների հրատարակությունում գրված է ոչ թե Ալախ, այլ՝ Ախալ:³⁰ Այն, որ մեր պնդումները միանգամայն ճիշտ են, վերջնականապես հաստատվում են, երբ ուսումնասիրում ենք Ուոհայեցու աշխատության ձեռագրերը, որոնց մի մասում հանդիպում ենք Ախալ ձևին:³¹ XII դարի սկզբին վրաց Դավիթ Շինարարը (1089-1125) և Հայ գիտական ուժերը կարողանում են սելջուկ-թուրքերից ազատագրել Հյուսիսային Հայաստանի մեծ մասը, այդ թվում՝ նաև Ջավախքը: Այստեղ՝ Բեթանո (Բեթանո) գյուղում 1123 թ. վրաց թագավորին են ներկայանում Անիի բնակիչները և խնդրում իրենց քաղաքը ևս միացնել քրիստոնյա վրաց պետությանը:³²

Թամար թագուհու պատմիչը գրում է, որ Ջավախքում կուսակալներ էին Սարգիս Երկայնաբազուկ Թմոզվելին (Թմոզվեցին) և Շալվա Թորելին (Թորեցի): Առաջինը նստում էր Թմոզվի, Հայկական՝ Թմուկ

³⁰ Մատթեոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 146 և Մատթեոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1973, էջ 96:

³¹ Հոգուտ այն տեսակետի, որ հայ իրականությունը քաջածանոթ էր Ջավախքին, խոսում են նաև Իբն ալ-Ասիրի հիշատակած «Սիպետշահրը»՝ Մարկվարտի և Սեն-Մարտենի կողմից Ախալքալաքի հետ նույնացնելու վերաբերյալ (Markwart J., նշվ. աշխ., էջ 39-40 և Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Գ, էջ 60): Պատահական չէ, որ հետագայի աղբյուրներում Ախալքալաքն ու նրա շրջակայքը հիշատակվում են Ակշեհի՝ Սպիտակ քաղաք ձևով: Այդ տեսակետից ուշագործվ է, որ բնակավայրի անվան «Սիպետշահր» ձևում, բառի արմատներից մեկը սպիտակը, պահպանվել է հայկական տարբերակով:

³² Վրաց աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, հ. Գ, Ե., 1955, էջ 42:

կամ Թմկա քանդակ, որը գտնվում էր Կուրի ձորում, Մուկնյա ավանից ոչ հեռու, իսկ երկրորդը՝ Զավախքի հյուսիսում՝ Թոր քյուլդում։ Այն, որ Զավախքում եղել են երկու կուսակալներ՝ գավառապետի, պատահական չէ։ Այդ նշանակում է, որ շարունակում էր պահպանվել գավառի նախկին վարչական բաժանումը։ Թորեցիները նույնպես ենթարկվում էին Թմկաբերդի Զաքարյաններին։ Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Զավախքում նստող իշխաններին երկրի անունով անվանում էին Զավախուններ³³։

Պահպանվել է մի փաթեթավորված, որը ուսերեն թարգմանաբար ղեկավարվել է հայտնի Հնագրական հանձնաժողովի հրատարակած «Ակտերի» առաջին հատորում։ Ըստ փաստաթղթի հրատարակիչների՝ այն պետք է վերաբերի 1398-1498 թվականներին, այսինքն, դեպքերում՝ XIV-XV դարերին։ Փաստաթուղթը Քարթլիի թագավորների շնորհագիրն է՝ գրառության՝ եկեղեցուն շնորհված հողերի, այդ թվում Զավախքի, Թուրքի ու Ասպինի բնակավայրերի թվարկումով։ Այս վավերագրի շնորհիվ պարզվում են տվյալ ժամանակաշրջանում մի շարք բնակավայրերի անուններ, որոնց մի մասը հիշատակվում է թերևս առաջին անգամ. Թրիալեթում՝ Կարմիր եկեղեցի (Կզլքիլիսա-Ա.Մ.), Բեչկենաշեն (հավանաբար՝ Բաշ Դաշ), Փարվանայի մոտ՝ Փոկա, Ախալքալաքի գավառում՝ Գոկիա (Կոկիա), Ալաստան, Զեմ Գոմի (հավանաբար՝ Վերին Դոմ կամ Գոման), Հոկամ, Կուրի ափին՝ Տոլոշ, Ախալցխայում՝ Մինուբան քյուլդեր և այլն³⁴։

Ինչպես երևում է վերոհիշյալից, հիշատակվում են բազմաթիվ բնակավայրեր, իրողություն, որը հաստատվում է նաև այլ աղբյուրներով և վկայում արածաշրջանում սոցիալ-տնտեսական կյանքի բարգավաճ վիճակը։

XVI դ. երկրորդ կեսին Զավախքն ընկավ օսմանյան տիրապետության տակ՝ ընդգրկվելով Զլեդի, ապա՝ վերակազմված Ախալցխայի էյալեթի՝ նահանգի մեջ։ Այս նահանգի տեղանունների, վարչատարածքային բաժանման, ժողովրդագրական իրավիճակի և անտեսական կյանքի մասին, անտարակույս, առաջին լուրջ և համապատասխան գրավոր աղբյուրը «Գյուրջիպտանի վիլայեթի մեծ դավթարն» է։

³³ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյուրիքի պատմություն, էջ 303։

³⁴ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), т. 1, Тифлис, 1866, с. 1-2.

Ըստ «Մեծ դավթարի», որն արտացոլում է Հիմնականում 1580-ական թվականների վերջից մինչև 1595 թ. ընկած ժամանակահատվածի վիճակը, Չլգրի նահտնդն ունեցել է 9 լիվա-գավառ, որոնցում հաշվվում էր 37 նահիե-գյուղախումբ, ավելի քան 1250 բնակավայր։³⁵

Ջսվսիսքի տարածքն Հիմնականում ընդգրկում էր ինքնավար, Ախալքալաքի և մասամբ Չլգրի լիվաները, որոնցում հանդիպում ենք Երկրամասի արդեն վերը հիշատակված և ներկայումս գոյություն ունեցող բնակավայրերի մեծ մասին։ Ինչպես նշվեց, գոյություն ունի այն կարծիքը, թե դրանց զգալի մասն ունի զուտ արաբաթուրքական կամ վրացական ծագում։ Սակայն առաջին դեպքում անհասկանալի է դառնում, երբ բնակավայրերի ճնշող մեծամասնությունը հանդիպում ենք վաղ շրջանում՝ մինչև արաբական ու թուրքական տիրապետությունները։ Նշանակում է՝ տեղանունների մահմեդական ծագում ունենալու վարկածը, բավական հեշտությունամբ, հերքվում է։ Նույնիսկ մահմեդականների շրջանում տարածում ունեցող «Աբուլ» հատուկ անունը, ոչ մի կապ չունի Աբուլ լեռան ու համանուն գյուղի անվան հետ, բանի որ *Arbulum* ձևով հիշատակվում է դեռևս Պետինգբրյան քարտեզում։ Ինչ վերաբերում է ստանձին դեպքերում որոշ տեղանունների ուղղակի թուրքերենով թարգմանվելու հանգամանքին (օրինակ՝ Չամդուրա, իբր՝ չամ (փայտի տեսակ) և դուրան՝ հարթավայր), դրանք ավելի շուտ պսառահական զուգադիպություններ են կամ՝ մտացածին բացատրություններ։ Տվյալ դեպքում կասկած չի մնում, երբ Չամդուրայի անունը նախապես հանդիպում ենք այլ ձևով՝ Չամձվրալա տարբերակով։ Մահմեդական անուններ ունեցող առանձին տեղանունները Հիմնականում ավելի ուշ շրջանի ծնունդ են։ Օրինակ. Խոջարեկ, Օրոջալար (լար՝ թուրքերենում հոգնակերտ մասնիկ է, որ տվյալ դեպքում կնշանակի Օրոջաներ կամ Օրջաներ), Տավչան Թափա (տավչան՝ նապաստակ, Թափա՝ բլուր, այսինքն՝ նապաստակաբլուր) և այլն։

Տեղանունների մի մասի վրացական հիմքեր ունենալու տեսակետը, անշուշտ, առանձին դեպքերում, հավանական է թվում։ Օրինակ՝ Դիլիսկա (հնարավոր է՝ չոջո (գիլի, նշանակում է՝ առավոտ) և յոհո (կառի՝ դուռ), այսինքն՝ առավոտյան դուռ, Արչալույս) և այլն։ Սա-

³⁵ Զրախոյանի գլխավորությամբ լույս տեսած «Մեծ դավթար»-ը, Երևան, 1941, թ. 7-21, 332-386, 393-402.

կայն այդպիսի դեպքերը շատ չեն: Իրականությունն այն է, որ տեղանունների ղգալի մասը, դժվար է, շատ դեպքերում էլ ուղղակի անհնարին է ստուգաբանել. այսպես՝ Մաջադիա, Գոնդուրա, Տուրցի, Վաչիան, Խանդո, Բալլա, Խուլլուդա, Կարսիկամ, Կորլա և այլն: Սակայն խնդրի ուշադիր քննության դեպքում, այնուամենայնիվ, հնարավոր է լինում նկատել որոշակի օրինաչափություններ: Աչքի է զարնում այն հանգամանքը, որ շատ տեղանուններ կրում են բաղմաթիվ լեզուներում, ինչպես և հայերենում, տեղ, երկիր նշանակող «իա», «ստան» վերջավորություններ (Կուկիա, Կոթելիա, Մաջադիա, Խորենիա, Խոսսլիա, Ալաստան և այլն): Մյուս մասը կրում է կամ հայկական «չեն» տեղանունակերտ արմատը, կամ ուղղակի ունի հայկական ու հայահունչ անվանում՝ Ափնիա (Կուրի ափին ընկած բնակավայր), Քարծեփ (քար և ծեփ), Բարալես (Բարիլույս, որ հետո դարձել է Բարալեթ), Խորենիա (Խարոնք, Խորակերա, Խորաչեն), Երնջակ (հաադայում՝ էրինջա), Գոմ (Գոման), Մեռոնիա (մյուռոնի երկիր, ապա՝ Մերենիա), Խողարուն (խողերի բույն, այնուհետև՝ Խոլաիին), Առաքյուլ (առաքյալների վայր, հետագայում՝ Արաքյալ), Գավաչեն (հավանաբար՝ Կավաչեն), Տիկաչեն, Զիգրուչեն, Ասպնջակ (Ասսլինձա), Գանձ (Գանձա), Ծունդա (Ծնունդ, Ծննդածին), Թմուկ (Թմբուկ, Թմուկի), Մարգաստան (մարգերի երկիր), Բունաչեն (հետագայում աղավաղվելով՝ Բուռնաչեթ) Բուդաչեն (բուդաների շեն) և այլն: Եվ վերջապես, կան դեպքեր, երբ տեղանվան կեսն ունի հայկական, կեսը՝ վրացական ծագում՝ Սամսար (სამსო – սամի, վրացերեն՝ երեք և սար – հայերեն՝ լեռ, այսինքն՝ Եռալեռ): Նկատենք, որ դժվար բացատրելի տեղանունների մի մասն էլ ուղղակի ունի իր զուտ հայկական բացատրությունը: Օրինակ. ըստ ազգագրագետ Սելանի Գումրուրդո տեղանվան հայկական տարբերակը Արևածաղն է:³⁶

Մի քանի խոսք նաև Զավախքի և հայկական լեռնաշխարհի ամենանշանավոր լճերից մեկի՝ Փարվանայի, ինչպես և նրանից բխող Թափարվան գետի անունների մասին: Ինչպես հայտնի է, այս տեղանունները հիշատակվում են վրաց պատմիչ Լեոնտի Մրովելու կողմից՝ Վրաստանի քրիստոնեական դարձի կապակցությամբ: Սուրբ Նունեն՝ վրացական աղբյուրների Նինոն, երբ ուղևորվում էր Վրաստանի մայրաքաղաք Մցխեթ, Փարվանայի ափին հանդիպել է

³⁶ Սելյան, Նշմարներ, Ե., 1999, էջ 11:

Հայախոս Հովիվների ու ձկնորսների: Վերջիններս Նինոյին Մցխեթի ճանապարհը հուշել են հետևյալ կերպ. ցույց են տվել լճից բխող գեաը և խորհուրդ տվել նրա հունով հասնել մինչև վրաց մայրաքաղաք: Ուշագրավ է, որ լճի անունը և՛ վրացական և՛ Հայկական աղբյուրներում (Լեոնարի Մրովելի, Զուանշիբ, Սումբատ Դավիթիսծե, Ղ.Ին-ծիճյան և այլք) հաճախ հիշատակվում է ոչ թե Փարվանա, այլ Փառա-վան կամ Փառեւան տարբերակով:³⁷ Կա ենթադրություն, որ այն պետք է կապված լինի նշանավոր Վան կամ Վանա լճի անվան հետ, գուցե և՛ փառավոր կամ փառահեղ Վան ստուգաբանությամբ: Ընդ որում, այս անդանվան Փարվանա ձևը Փառավանի սեռական հոլովական տարբե-րակն է, այսինքն՝ Փարվանայ կամ Փառավանայ: Անշուշտ, նման ստուգաբանությունը դեռ լրացուցիչ փաստարկների կարիք ունի:

Ինչ վերաբերում է Թափարվան գետի տեղանվանը, կարող ենք մտադարար ասել, որ այն ուղղակիորեն կապված է Փարվանայից բխելու, այն է՝ նրանից թափվելու հանգամանքի հետ: Այսինքն՝ գետի անունը եղել է Թափարվան կամ Թափարվանայ՝ Փարվանայից թափվող: Բայց քանի որ երկու բաղաձայն՝ փփ արտասանելը դյուրին չի եղել, ժամանակի ընթացքում, բանավոր խոսքում, հնչյուններից մեկը սղվել է:³⁸

Ինչպես երևում է վերոշարադրյալից՝ Զավախքի տեղանվա-նարանական խնդիրները դեռևս լուրջ գիտական ստուգաբանության կարիք ունեն: Սակայն մի բան հստակ է, որ վրացական գրականության մեջ առկա այն տեսակետը, թե իբր հայությունը որևէ առնչություն չունի տեղի հնագույն տեղանունների հետ, և որ դրանք չունեն հնդեվրոպական-Հայկական արմատներ, ոչ մի քննադատության չի դիմանում: Զավախքում Հայանուն տեղանունների առկայությունը մի անգամ ևս գալիս է ապացուցելու, որ Հայերն այս տարածաշրջանում ապրել են վաղնջական ժամանակներից և հանդիսացել այնտեղի պատմության ու մշակույթի կրողները:

³⁷ Կարտլոս (გეოგრაფია, Լ. Ի. 33. 10. 24. 85. 205. 376. Ղ.Ինծիճեան, նշվ. աշխ., էջ 127:

³⁸ Թերևս շատ տեղանունների զուտ հայանուն լինելու հանգամանքն էր, որ վրացական իշխանություններին մղեց Զրեսկը Կիրովականի, Գանձան Գանձանիի, Թափարվանը՝ Թափարվանի (Ախալքալաքիստղալի)-ի վերանվանելուն:

ASHOT MELKONYAN

ON THE TOPONYMS OF JAVAKHK.

Summary

The toponyms contains huge material on history of the historical-geographical region especially for the investigation of its ancient period. The investigations in this sphere give an opportunity to discover the ethnographic picture of the region, the essence of the ethnic bearer of the created history and culture of the region, the goals of the ethnic-religious processes took place during the history and many other problems.

Javakhk is not an exclusion from this point of view. The etymology of many toponyms introduced in chronological order (Javakhk, Tsunda-Tsoun, Vardzavounick-Vardzounick-Vardzia, Pagas-Poka, Apulum-Aboul, Caspiae-Khospia, Zresk, Khozahir-Khozapi, New Town – Akhalkalak, Tmouk-Tmkaberd-Tmogvy, Barales-Balalet, Meronia-Merenia, Apnia, Tapparvan-Taparvan, Paravan-Parvana and etc.) makes obvious that the point of view in the Georgian literature denying the relations of the Armenians to the ancient toponyms of the mentioned localities and their Indo-European roots doesn't hold water.

The presence of the toponyms in Javakhk, which are Armenian or have the Armenian origin, proves one more time that the Armenians have lived in this region from the Ancient period and have been the bearers of the history and culture of this localities.